

Гладышчук А. А.

Сакральныя вежы Берасцейскага замка

На падставе гістарычных дакументаў і выяўленых артэфактаў упершыню звернута ўвага на тое, што некаторыя вежы Берасцейскага замка маглі выконваць ролю сакральных збудаванняў.

Першы і адзіны раз Галіцка-Валынскі летапіс звяртае наш погляд на існаванне ў Берасці царквы Св. Пятра, пабудаванай рускім валынскім князем Уладзімірам Васількавічам: «В Берестіи же създа стлѣпь камень, выотою яко и каменецькый; постави же и **церковь святого Петра**, и еуангеліе да опракошь оковано сребромъ, и служебныє съсуды скованы сребрены, и кадилница сребрена, и крестъ въздвизалный туто положи; и инаа многаа добродѣяніа съдѣа въ животѣ своемъ, яже словуть по всѣмъ землямъ. Туто же положимъ конецъ Вѣлодимерову княженію»¹.

На вялікі жаль, ні Галіцка-Валынскі летапіс, ні іншыя гістарычныя крыніцы больш аб царкве Св. Пятра ў Берасці не згадваюць. Але прыведзеная вышэй ёмкая фраза, якая адносіцца да другой паловы XIII ст., не дае супакою навукоўцам. На самой справе, не мог жа старажытны хранограф прыдумаць царкву, якой не існавала?

Хутчэй за ўсё, замкавую царкву Св. Пятра менавіта князь Уладзімір пабудаваў таксама і ў Кобрыне, сваім горадзе, які разам з землямі

¹ Галицко-Волынская летопись. По Хлебниковскому списку. Текст, комментарий, исследование. СПб, 2005. 422 с.

ў 1287 г. перадаў сваёй граматай жонцы, княгіне Вользе Раманаўне: «Сез азъ князь Володимєрь, сынъ Василковъ, внук Романовъ, пишу грамоту: даль семь княгини своеей, по своемъ животѣ, городъ свои **Кобрынъ**, и з людми и съ данью, якъ при мнѣ даяли, тако и по мнѣ имать даати княгини моси»².

Праўда, пра саму замкавую царкву Св. Пятра ў Кобрынскім замку гаворыцца ў больш познім дакуменце «Рэвізіі Кобрынскай эканоміі», якую склаў каралеўскі рэвізор Дзмітрый Сапега ў 1563 г., дзе справа тычыцца валок «мѣста Кобринского»: «(84) На **церковь замковую Петровскую** ... (1) моркг — (25) пратов — (3) моркга — вольные...»³. Таму будаўніцтва замкавай царквы Св. Пятра для князя Уладзіміра Васількавіча хутчэй за ўсё магло быць не выпадковасцю, а, можа нават, і нейкай традыцыяй.

Найбольш грунтоўную інфармацыю пра тое, якімі маглі быць храмы-ратонды на Валыні ў X — першай палове XIV ст., надае нам, безумоўна, цікавая і бездакорная манаграфія Юрыя Дыбы «Украінскія храмы-ратонды X — першай паловы XIV стст.»⁴. Аўтар манаграфіі, грунтуючыся на архітэктурна-кампазіцыйным аналізе 14 аб'ёмна-прасторавых графічных рэканструкцый храмаў-ратонд Кіеўскай Русі, робіць выснову, што на працягу чатырох стагоддзяў будаўнічыя метады менавіта такога тыпу сакральных збудаванняў не зазналі істотных змен. Што важна для нас, памежныя храмы-ратонды, у тым ліку і валынскія, не пацвярдзілі дапушчэння, што яны рэпрэзентуюць замежныя традыцыі. Другімі словамі, будаўніцтва храмаў-ратонд у раннім Сярэднявеччы — гэта, аказваецца, трывалая мясцовая традыцыя. Важны вынік даследавання.

У гэтым сэнсе цікавасць для заяўленай тэмы выклікае царква-ратонда Васіля Вялікага ва Уладзіміры-Валынскім, якая ўпершыню згадваецца ў 1523 г., але магла быць пабудавана ў канцы XII альбо XIII стст.⁵, як і капліца-ратонда Спаса, якую выявілі, заўважым, у верхнім ярусе вежы сяла Стоўп'е, каля валынскага горада Холма, якая была пабудавана ў другой палове XIII ст. альбо ў першай палове XIV ст.

2 Там же.

3 Ревизия Кобринской экономии, составленная в 1563 году королевским ревизором Дмитрием Сапегю. Вильна, 1876. С. 27.

4 Дыба Ю. Р. Українські храми-ротонди X — першої половини XIV століть. Львів, 2005. 106 с.

5 Там само. С. 6.

Гэта ўсё вельмі добра пасуе да часу будавання Малога замка ў Берасці⁶ князем Уладзімірам Васількавічам у другой палове XIII ст., як і Камянецкай вежы ў 1276 г. Пры гэтым абодва названыя вышэй помнікі даўняга дойлідства (маецца на ўвазе царква-ратонда Васіля Вялікага і капліца-ратонда Спаса) захаваліся да сённяшняга дня.

Вельмі важным таксама для нашай тэмы з'яўляецца ў працы Ю. Дыбы і тое, што некаторыя даследаванні ім царквы-ратонды маглі належаць замкам. У першую чаргу, гэта можа адносіцца да царквы-ратонды Архістратыга Міхаіла, якую выявілі ва Уладзіміры на Валыні, і першая згадка пра якую адносіцца да 1268 г.⁷; а таксама да царквы-ратонды на Замкавай гары Перамышля. Заўважым, гаворка ідзе тут менавіта толькі аб каменных будаваннях.

Дабавім да гэтага, што вонкавы выгляд старажытных храмаў-ратонд добра вядомы таксама з сярэдневяковай іканаграфіі і са «Сказання аб Барысе і Глебе»⁸.

Не паглыбляючыся больш у тэму даследавання Ю. Дыбы, вернемся да некаторых археалагічных вынікаў прафесара П. Ф. Лысенкі ў Берасці. У сваёй навуковай працы «Открытие Берестья» ён паведамляе: «С XIII в. в Берестье начинается монументальное строительство, возводится церковь Св. Петра и башня-донжон. В шурфе в 1972 г. был выявлен развал кладки из крупных валунов на известии в небольшом тонком культурном слое, содержащем предметы XIII в.

В 1987 г. в шурфе на большой глубине найден крупноформатный кирпич-пальчатка, применявшийся в XIII в., и обломок неполивной керамической плитки прямоугольной формы. Подобные плитки применялись для укладки полов в монументальных культовых сооружениях»⁹.

П. Ф. Лысенка дасканалы ведае аб чым піша яшчэ па археалогіі старажытнага Турава¹⁰. На жаль, ён дакладна не паведамляе, у якім месцы былі закладзены ім шурфы каля археалагічнага музея «Бярэсце».

Але, як паведаміла асобна дырэктар археалагічнага музея «Бярэсце» С. П. Шчэрба, сам раскоп музейнай экспазіцыі «Бярэсця» ім не так рэдка ахвяруе кавалкі цэгля-пальчаткі, якія пад уздзеяннем атмасферных

6 Гладышук А. А. Берестейский замок — древнейшая фортеция Беларуси // Первая мировая война на Беларуси : сборник докладов II международной научно-практической конференции. Брест, 2013. С. 46—53.

7 Дыба Ю. Р. Знач. твор. С. 16.

8 Там само. С. 23—24.

9 Лысенко П. Ф. Открытие Берестья. Минск, 2007. С. 163—164.

10 Лысенко П. Ф. Города Туровской земли. Минск, 1974. С. 62.

працэсаў час ад часу самастойна выпадаюць з культурнага некранутага слоя, які абрамляе пабудаванні XIII ст. Яшчэ раней П. Ф. Лысенка ў сваёй фундаментальнай працы «Берестье» паведаміў: «Из глины в Берестье изготавливали кирпичи. Они начинают встречаться с XIII в. Очевидно, их производство и использование связано со строительством столпа-донжона. Кирпич имеет размеры 27,5x11,2x8 см и относится к типу большемерных кирпичей. Из кирпичей такого размера в 1276 г. сложена Каменецкая башня. По всей вероятности, кирпич из Берестья можно также датировать концом XIII в.»¹¹.

Агляд археалагічнага раскопу музея «Бярэсце» паказаў, што на самой справе з паўднёва-ўсходняга кутка культурнага слоя выглядае старажытная цэгла, сцэментаваная вапнавым растворам, і гэты слой можа адносіцца да канца XIII альбо пачатку XIV стст. Безумоўна, узнікае лагічнае пытанне: «Якія старажытныя каменныя пабудовы маглі знаходзіцца з паўднёвай стараны будынка музея “Бярэсце”?». Прывядзенне да аднаго маштабу розных планаў Берасця і сумяшчэнне іх са здымкам з космасу дае цікавы вынік. Сапраўды, як выцякае з добра вядомага плана Э. Дальберга 1657 г., на якім пазначаны круглымі значкамі пяць вежаў Берасцейскага замка, менавіта дзве з іх маглі знаходзіцца па-за паўднёвай сцяной сучаснага будынка музея. І такія супадзенні чыстай выпадковасцю назваць цяжка.

Яшчэ раз звернемся да раскопак старажытнага Берасця. Як паведамляе П. Ф. Лысенка: «После завершения раскопа 1975 г. были начаты работы на новом участке, примыкающем к раскопу 1974 г. с восточной стороны. Здесь также продолжала вскрываться северная улица, но в раскопе 1976 г. она отклонилась к югу, навстречу центральной улице, с которой она, возможно, и сливалась за пределами раскопа. Мы выяснили, что вдоль её северной стороны уже после того, как улица перестала существовать, был установлен мощный частокол из толстых (до 40 см) дубовых плах, образующих сплошную стену. Плахи в сечении имели Т-образную форму. Нижними концами они были вкопаны в землю и прорезали первый и второй ярусы уличной мостовой. Подобный частокол был вскрыт и в более ранних пластах, где он вплотную примыкал с северной стороны к третьему ярусу уличной мостовой. За частоколом располагались остатки какой-то постройки, рубленной в «простой угол» из толстых (около 40 см) сосновых брёвен (вскрыт только угол). Сочетание мощного частокола и мощной постройки наводит на

11 Лысенко П. Ф. Берестье. Минск, 1985. С. 335.

мысль, что это были остатки какого-то внутреннего оборонительного сооружения, может быть, башни-донжона. В этом же направлении заметно вспучивается культурный слой, как будто подымаясь на склон возвышенности, на которой могла быть возведена башня. Восточный участок северной улицы также круто поднимается на эту возвышенность. Однако и возвышенность и башня остались за пределами раскопа»¹².

Не будзем спяшацца з вывадамі і ўспомнім яшчэ аб адным археалагічным выпадку ў Берасці, які адбыўся ў 1938 г. Размова ідзе пра раскопкі Берасцейскага замка польскім падпалкоўнікам Т. Жуком-Рыбіцкім:

«... Другое, што сустрэлі ў гэтым раскопе, быў шэраг замшэлых свай, якія тырчалі ў вале, цягнуліся ад яго сярэдзіны да дарогі [уздоўж Мухаўца] і тут наварочвалі ўздоўж яе. Сваі даходзілі да сцяны [раскапанага эскарпа бастыёна]... Па абодва бакі сцяны ў тоўшчы вала на глыбіні каля 2 м над узроўнем дарогі натрапілі на драўляныя часткі ў выглядзе крыжоў... Інжынер Гучэзвін выказаў меркаванне, што гэта могуць быць драўляныя канструкцыі ў аснованні вала для яго ўмацавання і находязяць яны самае позняе з XIV ст.»¹³.

Складваецца грунтоўнае ўражанне, што і ад захаду (П. Ф. Лысенка), і ад поўначы (Т. Жук-Рыбіцкі) у Берасцейскім замку было адгароджана драўляным частаколам нешта больш старадаўняе, што магло адносіцца да XIII—XIV стст.

Адказ на гэтае пытанне знаходзім у «Рэестры замка Берасцейскага» 1566 г.: «Вкруг того будованя верхнего ест бляшковане, на которое з долу сходовъ три, кгонтами побитици. На доле в стене жадного будованя, вишнему подобного нет, одно коморъ посполитых с засчипками и без зацепокъ всих ест в личбе 75, межи которими за **малимъ замком** в правой руке оброни, у пяти коморъ двери з ланцухами, а в одное замокъ нутрний...»¹⁴.

Вось яно што аказваецца, у старажытным Берасці існаваў яшчэ **Малы** альбо **Верхні замак**, аб чым ужо раней паведамлялася¹⁵, пры гэтым яго дамінантай, хутчэй за ўсё, з'яўлялася, менавіта, «**другая вежа**

12 Лысенко П. Ф. Открытие Берестья. С. 63—64.

13 Піваварчык С. А. Невядомыя раскопкі Брэста ў 1938 годзе // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мінск, 1999. № 14. С. 173.

14 Описаніе староства Берестейскаго // Документы Московскаго архива Министерства юстици. М., 1897. Т. 1. С. 443.

15 Гладышук А. А. Пазнач. твор. С. 48—49.

од Мухавца на востодъ сонца»¹⁶ альбо «*вежа старая обваленная ново направена*»¹⁷. А гэта, і верагодна, і лагічна, што і ёсць тая самая вежа «*яко и каменецькая*», якую пабудаваў у другой палове XIII ст. валынскі князь Уладзімір Васількавіч. Але ён пабудаваў не толькі вежу, а яшчэ, заўважым, не зрубіў, а «*постави же и церковь святого Петра*».

Нават кароткі погляд на план Э. Дальберга 1657 г. пераконвае, што дубовы частакол, які выявіў П. Ф. Лысенка¹⁸, мог ахопліваць не адну, а прынамсі, дзве вежы Берасцейскага Малога замка. Тады самы раз звярнуць увагу ў «Рээстры замку Берасцейскага» 1566 г. на вежу «*третья одъ Замуховеча наполю до полудне*»¹⁹. Гэта як раз, менавіта, яна магла належаць да Малога замка. Там жа, у рээстры, знаходзім яе апісанне: «*За тим будованіомъ, мияючи вежу третую от Мухавца и до другое вежи комор 18; в коморе, которая ест на вежи, — ланцухъ и востодъ, в стене ест сенка и светлочка, оболон 1, печъ, лави, з светлочки комора, в ней оболон 2, з сенки комора, двери все з засчинками. От вежи, которая ест от Замухавечча, до другой вежи подле кзмаховъ новихъ от Буга ест коморъ 19, у двох ланцухи и комора пот тою вежою з ланцухомъ*»²⁰.

140

Нельга не заўважыць, што рэвізор звярнуў на «*вежу третую от Мухавца*» альбо «*которая ест от Замухавечча*» незвычайную ўвагу і аставіў апісанне яе ўнутранай планіроўкі, чаго нельга сказаць аб «*другой вежы ад Мухавца на востодъ сонца*» альбо аб «*четвертай от Буга на полудне*», як і аб «*пятай над броною старою зъ кганкомъ на верху, на которой на верху звонъ великий з Вол[ы]ни привезенихъ*»²¹.

Звернем таксама сваю ўвагу і мы на гэтую вежу, апісанне ўнутранай планіроўкі якой задае шмат пытанняў: «Напрыклад, для чаго ў сцяне гэтай абарончай вежы (хутчэй за ўсё каменнай) спатрэбілася «*светлочка*», у якой акно, печ, лавы? Якая роля была адведзена каморы з двума вокнамі? І г. д.». Але пытанні пытаннямі, а нейкага важнага аргумента ўсёроўна не хапае, каб прадоўжыць разважанні ў выбраным напрамку.

І зусім нечакана гэты важкі аргумент знайшоўся ў тым жа «Опісаніі стараства Берестейскага» 1566 г. на старонцы 209: «*В тиле тоей полате*

16 Описаніе староства Берестейскага. С. 444.

17 Там же. С. 443.

18 Лысенко П. Ф. Открытие Берестья. С. 64.

19 Описаніе староства Берестейскага. С. 444.

20 Там же. С. 442—443.

21 Там же. С. 444.

надъ Бугомъ... **Попъ Петровски** — 2 ½ сидибн. пруди»²². Далей бачым: «Куриянь, **попъ**; Данило, **попъ**; Семень, **попъ**; але **попъ Воскресенской**; **попъ Михалувски**; **попъ Спаски**; **попъ Песоцки**; **попъ Пожежински**...»²³. Гэта можа азначаць тое, што рэвізор святароў у адным выпадку запісваў па імені, а ў другім — па прыналежнасці да царквы, таму што ў 1566 г. і Васкрэсенская, і Пясоцкая, і Спаская, і Міхалувская ... царквы ў Берасці існавалі.

Тады пытанне: «Поп Пятроўскі ў Берасці ў 1566 г. пражываў, пры гэтым заўважым, каля Буга, на тэрыторыі, якая належала замку, а царквы Пятроўскай не існавала?». Неяк зусім нелагічна выглядае такі вывад. А калі ўспомніць, што царкву Св. Пятра ў другой палове XIII ст. пабудаваў, менавіта, князь Уладзімір Васількавіч, як, верагодна, і адбудаваў Малы замак у Берасці, то іншай вежы, як **«третья одъ Замуховеча наполю до полудне»** знайсці для такой ролі, як замкавая царква, у Берасці проста не ўдаецца.

Каб замацавацца з такой прапановай, яшчэ раз звернемся да даследавання Ю. Дыбы, які звяртае ўвагу на двух'яруснасць некаторых ратонд, як характэрны прызнак замкавай царквы. Так, ён паведамляе: «Яны [замкавыя царквы-ратонды] складаюцца з дзвюх капліц, размешчаных адна над адною (напрыклад, капліца Сент-Шапель у Парыжы, 1246—1248 гг.). Верхняя капліца была прызначана для ўладара, яго сям'і і вышэйшых саноўнікаў, а ніжняя — для прыдворных ніжэйшага рангу. Трэба таксама зазначыць, што і Вроцлаўскую ратонду Я. Малаховіч лічыў замкавай капліцай [на гэта паказвае невялікае пашырэнне фундаменту з усходняй стараны]. Размяшчэнні ў Кіеўскай ратонды таксама сведчаць, што гэта была замкавая царква»²⁴.

А цяпер вернемся яшчэ раз да размяшчэння памяшканняў у вежы **«третьей одъ Замуховеча наполю до полудне»** Берасцейскага замка: «...в стене ест сенка и светлочка, оболоня 1, печь, лави, з светлочки комора, в ней оболон 2, з сенки комора, двери все з засчинками»²⁵.

Усе характэрныя прызнакі двух памяшканняў-капліц, хутчэй за ўсё, размешчаных адно над другім у цеснай вежы, што можа з'яўляцца грунтоўным дапушчэннем аб існаванні ў Берасцейскай старажытнай фартэцыі замкавай царквы. Канчатковы вынік на гэты конт можа даць толькі археалогія.

22 Описаніе староства Берестейскаго. С. 209.

23 Там же.

24 Дыба Ю. Р. Знач. твор. С. 67.

25 Описаніе староства Берестейскаго. С. 442.

Каб закончыць тэму, патрэбна назваць яшчэ адну вежу Берасцейскага замка, якая ў рэестры ідзе першай: «*На одной зекгарь одъ места, которий завжди бьетъ*»²⁶. Гэтая вежа ў замку з гадзіннікам была ўзведзена апошняй, і пабудаваў яе ў сярэдзіне XVI ст. берасцейскі стараста Мікалай Радзівіл Чорны, аб чым сведчыць запіс у доўгім пераліку яго рэгалій пад ягоным партрэтам у фундаментальным выданні «Радзівілы : альбом партрэтаў XVIII—XIX стагоддзяў “*Icones Familiae Ducalis Radivilianae*”», дзе на 66-м развароце альбома значыцца: «“... *Arcis Bresten. Restaurator...*”, што гучыць у перакладзе з латыні, як “*рэстаўратар твердзі брэсцкай*”»²⁷.

Будаўніцтва «зекгаравай» вежы ў Берасцейскім замку падтрымлівае і «Рэестр...» 1566 г.: «*Повѣнност тихъ конюховъ: ... вежу одну замку Берестейского в пятъ стаянь замковыхъ будовати повинни*»²⁸. Але ўзнікае лагічнае пытанне: «Для чаго было ў замку будаваць новую вежу, калі поспехі ў развіцці артылерыі поўнасцю ў XVI ст. прымусілі Еўропу перайсці на бастыённую сістэму абароны?». Зразумелага адказу на гэтае пытанне не маецца. Але будаўніцтва ў Берасцейскім замку Мікалаем Радзівілам Чорным зекгаравай вежы з гадзіннікам, заўважым, першым на тэрыторыі сучаснай Беларусі, становіцца зразумелым і лагічным, калі прыпамятаць, што менавіта Мікалай Радзівіл, ваявода віленскі, заснаваў тут, у Берасці, кальвінісцкі збор, першы на Беларусі, які яшчэ доўга існаваў пасля яго.

А цяпер задумаемся і запытаемся, як мог першы і адзін з галоўных цэнтраў кальвінізму ў ВКЛ заставацца без сімвала? Гэта, па-першае. А па-другое, ці магла самая высокая вежа ў замку ды яшчэ з гадзіннікам, справай вельмі рэдкай для таго часу, такую ролю выконваць? Больш «так», чым «не».

І для такой перавагі погляду маюцца абставіны. Прачытаем уважліва апісанне вежы з гадзіннікам: «*С тоей вежи под вежою зикгаровою есть комора, в ней оболонъ три немалыхъ, у дверей замокъ нутрний з бляскою, за тою коморою на вежи есть коморок три, з них у двух коморки потребние*»²⁹. Для чаго ў абарончай вежы такі камфорт і, галоўнае, тры

26 Там же. С. 292.

27 Радзівілы : альбом партрэтаў XVIII—XIX стагоддзяў «*Icones Familiae Ducalis Radivilianae*». Мінск, 2010. Разварот 66.

28 Описаніе старства Берестейскага. С. 253.

29 Малоизвестные летописные памятники // Исторический архив. М. ; Л., 1951. Т. VII. 4 : Острожский летописец.

вокны немалыя? А гадзіннік на вежы для чаго, каб непрыяцелю лепш было цэліцца? Нешта зашмат яўна неабарончых абставін мела тая вежа.

Да не толькі абарончага прызначэння зекгаравай вежы ў Берасцейскім замку скланяе і тое, што такія прыклады, як гадзіннік на вежы, мела, напрыклад, царква евангелістаў у Каралеўцу, і не толькі. Але самае цікавае, што такі сімвал, як гадзіннік на вежы, існаваў на зусім блізкім для нас кальвінісцкім зборы ў Кайданаве (сёння Дзяржынск), узвездзеным тымі ж Радзівіламі.

Зразумела, каб гэты вывад стаў канчатковым, а вынік матэрыялізаваным, — пошукі патрабуецца прадоўжыць.

Але зекгаравую вежу ў Берасці чакаў, на жаль, іншы лёс: *«1619 ...Того же року септемврія 11 буря була барзо великая, іже все дерево по садах поломила і вежу замковую в Бересті з годинником у воду вкинула і двур Сопіжин стерла»*³⁰.

30 Там же.